

ALTIN ORDA DEVLETİ (1240-1502)

Kıpçak hanlığı veya Cuci Ulusu olarak da bilinmektedir. Cengiz Han tarafından ülke toprakları kendisi hayatta iken oğulları arasında paylaştırıldığında Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bölge Cuci'ye verilmiştir. Devletin esas kurucusunun Cuci'nin oğlu Batu Han olduğu bilinmektedir. Orda Moğolca "çadır, otağ" manasına gelmektedir. Batu Han'ın ak otağının üst kısmının altın yaldızlı olması sebebiyle bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denmiştir. 1242 yılında Batu Han tarafından kurulan Altın Orda devletinin başkenti Saray şehri olmuştur. Batu han'dan sonra 1257'de tahta geçen kardeşi Berke Han zamanında İslamiyet devletin resmi dini haline gelmiştir. Timur'un bu ülke ile savaşımları ülkenin zayıflamasına neden olmuş ve ülke topraklarında Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Nogay Hanlığı ve Sibir Hanlığı kurulmuştur. Kırım Hanlığı'nın ülke topraklarını ele geçirmesiyle birlikte 1502 yılında ortadan kalkmıştır.

KUNYA ÜRGENÇ / KUTLUĞ TİMUR MİNARESİ

Urgenç'teki eski eserlerin önemlilerinden olan Kutluğ Timur minaresi, şimdiki Köhne Urgenç (Kunya Urgenç)'in güneyindeki eski binalar bölgesinde Fahreddin Razi ve Sultan Tekeş kümbetleri arasındaki alanda yer almaktadır. Orta Asya'nın en yüksek minaresi olan Kutluğ Timur minaresi 62 metredir. Bu yüksek minare yukarı doğru fazlaca daralan formu ile dikkat çekmektedir. Kitabesine göre Altın Orda Devleti'nin Harezmi valisi Kutluğ Timur (1321-1336) tarafından yaptırılmıştır. Alt çapı 12 m, üst çapı 2.80 m ölçülerindedir. Gövde üzerinde 3 tanesi kitabe olmak üzere 18 kuşak vardır. Minare çok iyi bir tuğla işçiliğiyle yapılmıştır. Gövde örgüsünden sonra çift tuğla ile ufkî ve dikey kaplama yapılmıştır. Kaplamalarda örgü yoluyla süsleme kuşakları meydana getirilmiştir. Kuşakları birbirinden ayıran kısımlarda dikey örgüye yer verilmiştir. Süslemeli kuşaklar arasında; bir yazı kuşağı ile, aralarına firuze çinilerin de yerleştirilmiş olduğu bir de çinili kuşak bulunmaktadır. Gayet tezyini olan yazı kuşağındaki yazılar kûfi türdedir.

ÜRGENÇ /TURABEG HANIM TÜRBESİ

Altın Orda Devleti'nin Harezmi valisi Kutluğ Timur'un hanımı Törebeg Hanım adına yapılmıştır. Turabeg Hanım Türbesi diye tanınan bu binanın yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, Kutluğ Timur'un 1321-1336 senelerinde Harezmi'deki yöneticiliği sırasında yapıldığı genellikle kabul edilmektedir. Binanın ilk yapılış amacı için de tahminler yürütülmektedir. İbn Batuta, Urgenç'te Turabeg Hanım hanikâhından bahsettiği cihetle, buranın aslında bir hanikâh olduğu ve sonradan türbe haline gelmiş bulunduğu ileri sürülmektedir. Ne var ki, çok sevilen hanımlar için mimari şaheser teşkil eden mezar anıtlarının yaptırılmış olduğu da bir gerçektir. Turabeg Hanım Türbesi'nin bol ışıklı hali, Orta Asya'da o tarihe kadar yapılmış mezar anıtlarının loşluğuna ters düşeceğinden, bunun bir mezar yapısı olarak inşa edilmediğini düşündürebilecektir. Ancak saray gibi ışıklı mezar anıtlarının yapılmış olduğu da bir gerçektir. Turabeg Hanım Türbesi'nin inşasındaki hareket noktası, böyle zarif, ışıklı ve anıtsal yapının ortaya konması sonucunu vermiş olmalıdır. Turabeg Hanım Türbesi örtüsünün mavi çinilerle kaplanmış olması, Sultan Sencer türbesinden beri Türkistan ve İran'da türbe ve kümbetlerin örtülerinde çini kullanılması geleneğine uygun düşüşü de, bunun bir mezar yapısı olarak inşasının delillerinden sayılabilir.

Çok ilginç bir plân şemasına sahip Turabeg Hanım Türbesi, Olcaytu Hudabende Türbesi plân şeması ile benzerlik arz ederse de ondan bambaşka görünüm ve etkiye sahiptir. Olcaytu Hudabende Türbesi'nde 24 metre çapındaki büyük kubbe ile dile gelen büyüklük, insan üzerinde ön etkiyi vurgulamaktadır. Turabeg Hanım Türbesi'nde ise etki vurgulaması incelik, zarafet ve hareketlilik noktalarında toplanmaktadır. Turabeg Hanım Türbesi mimarisinde tamamen düz çizgiler egemendir. Ama bu düz çizgiler yoluyla, eğri çizgilerle elde edilebilecek bir yumuşaklık ve hareket etkisi oluşturulmuştur.

Binanın cephesinde muhteşem bir taçkapı yer almaktadır. Taçkapının eni, hemen hemen binanın geniş yerinin enini bulduğu gibi üstü de kubbenin tepe noktası hizasını bulmaktadır. Giriş kapısının tam orta çizgisi üzerinden binaya bakıldığında sadece taçkapı görülmektedir. Taçkapı yüzeyi ve nişinin süslemeleri dökülmüştür. Taçkapının gerek cephe, gerekse nişinde mevcut bir kaç çini parçası, buradaki süslemelerde de çininin bol miktarda kullanılmış olduğunun işaretini vermektedir. Kubbe ile örtülü kısmın ana teması aslında bir onikigendir. Ne var ki, pek ustaca girinti ve çıkıntılarla binaya hareketlilik kazandırılarak bu tema gizlenmiş, hatta düz çizgilere rağmen, uç noktalara göre dairesel bir şema izlenimi oluşturma başarısı gösterilmiştir.

Binanın kubbe ile örtülü orta bölümüne dıştan yanlardan bakıldığında göze çarpan derin girinti vaziyetindeki dört nişten ikisinde pencere bulunmaktadır. İki kademeli olan pencerelerin alttaki daha büyük, üstteki ondan küçük ve yukarısı sivri kemerlidir. Pencere nişlerle, penceresiz olan kör nişlerin yukarılarına tuğla kaplamalarla mukarnaslar yapılmış, mukarnasların yüzleri de dahil olmak üzere nişlerin pek çok yeri kobalt mavis, firuze ve beyaz renkte mozaik çinilerle geometrik ve bitkisel desenler meydana getirilerek süslenmiştir. Nişler ve duvar yüzlerindeki çinilerin çoğu dökülmekle beraber, kalan parçalardan süsleme desenlerinin bir kısmı hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır. Duvar yüzlerinde çukur bordürlerle kemer alınlıklarının tamamının vaktiyle çini süslemeler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Turabeg Hanım Türbesi'nin kubbesi yüksek bir kasnaktan sonra keskin bir şekilde sivrilerek nihayet bulmaktadır. Kubbe, taçkapıda olduğu gibi belirginlik kazandırma düşüncesinin ürünüdür. Kubbe burada sadece bir örtü elemanı değil, binanın dikine gelişen durumu ile uyum halinde, zarafetle kucaklanmış bir haşmetle yükselen dikkat çekici bir elemandır. Yapının çapı ve bütünü içinde en büyük ve en yüksek ölçüye ulaşmış bir taçkapı ile aynı durumdaki kubbenin bağdaşmasına ait Turabeg Hanım Türbesi dışında ikinci bir yapı göstermek mümkün değildir. Kubbenin yüksek kasnağı çift çizgi teşkil eden tuğla sıraları ile süsleme alanlarına ayrılmıştır. Bordür tuğlaları çıkıntılı olduğundan, kasnakta uzun dikdörtgen sıraları havası yaratmakta ve böylece yuvarlak kasnağın, düz ve dikey çizgiler esasına dayalı olan binanın genel atmosferi ile rahat ve tatlı şekilde uyumu sağlanmaktadır. Kasnakta penceresiz bordürlerin tamamı, pencerelilerin de üst kısımları ince tuğla kaplama ile bal peteği şeklinde dekorlanmış, petek altıgenlerinin içine de çiniler yerleştirilmiştir. Ne yazık ki bugün petek altıgenlerindeki çinilerin tamamı döküldüğünden çinilerin desenleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Bunun üstündeki daha dar bir kuşakta mozaik çinilerle süslemeler yapılmıştır. Sade bir mukarnas sayılabilecek girinti ve çıkıntı dizisinden ibaret olan ve çukurluklarında beyaz ve mavi çinilerle yapılmış süslemeler bulunan bir kuşaktan sonra asıl kubbe bölümüne geçilmektedir. Kasnağın yandan bir parçası dahil olmak üzere dış kubbenin büyük kısmı yıkılmıştır. Sağlam kalabilmiş parçadan kubbenin tamamının firuze mavi çini ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Turabeg Hanım Türbesi kubbesi iki katlıdır. Dış kubbe yıkılmışsa da iç kubbe sağlam kalabilmiştir. İç kubbe, dışı kadar olmasa da tepe noktasına doğru sivrilerek bir soğan biçimi arz etmektedir. Türbenin içinde de zengin süslemeler vardır. Geometrik bir düzen ile yıldız ve çiçekli biçimlerin kucaklaştığı iç kubbe süslemesi pek nefis.

ÜRGENÇ / NECMEDDİN KÜBRA TÜRBESİ

Kitabesine göre Necmeddin-i Kübra için 1321-1333 yılları arasında Harezmi Valisi Kutluğ Timur tarafından yaptırılmıştır. Necmeddin-i Kübra, Kübre'vi Tarikatı'nın kurucusudur. 1145 yılında doğmuş, 1221 yılında Moğollar şehri kuşattığında şehit olmuştur. Türbe onun ölümünden hayli sonra yapılmış olmaktadır. Bu duruma göre, tarikatın kurucusu için türbe inşa edilirken tarikat mensuplarının hanıkâh (zaviye) ihtiyacının da beraberce ele alındığı açıkça belli olmaktadır. Binanın aslı dört kubbelidir. Planda görülen girişin en sağındaki kubbesiz bölüm sonradan eklenmiştir. Bu bina, türbe ve hanıkâh (zaviye) tan meydana gelen bir bütündür. Kubbeli antre bölümünün sağ ve solundaki iki oda tarikat mensupları ve dervişlerin toplantı yeri olmalıdır. Erken Osmanlı Devri'nin Zaviyeli Cami tipine hem ters (T) tipli plânı

hem de girişin sağ ve solundaki odaların zaviye ihtiyacını karşılamada kullanılması bakımından benzerliği dikkat çekicidir. Bu husus, Anadolu'daki Türk mimarisinin Orta Asya kökeni ile bağlantısını sürdürüşüne delil sayılabileceği gibi, sosyal yaşantı ve düşünce sistemi bakımından da XIV. yüzyılda Orta Asya ile ilişkisinin devamının işareti de sayılabilir.

Necmeddin Kübra binasında asıl türbe kısmı, küçük kubbeli antreden sonra girilen büyük bölümdür. Bu önemli yapının girişinde sivri kemerli büyük ve yüksek bir taçkapı bulunmaktadır. Tuğladan inşa edilmiş olan bu bina çinilerle de süslenmiştir. Ne yazık ki çinilerin büyük bir kısmı bugün mevcut değildir. Kobalt mavisi, firuze ve beyaz renklerin yer aldığı çinilerde çok ince bir zevk ürünü halinde çok zengin, çiçekli ve bitkisel süslemeler bulunmaktadır.

Kaynakça

Archnet.org

ASLANAPA, Oktay: Turkish Art and Architecture. London, 1971.

Diyanet İslam Ansiklopedisi ilgili maddeleri.

GRUBE, Ernst vd., Architecture of the Islamic World, Thames&Hudson, 2011.

GRUBE, Ernst: The World of Islam. New York, 1967.

HATTSTEIN, Markus, Delius Peter, İslam Sanatı ve Mimarisi, (çev. Nurettin Elhüseyni), Literatür, 2007.

HILLENBRAND, Robert, İslam Sanatı ve Mimarlığı, (çev. Çiğdem Kafescioğlu), Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

Islamic Art, Literature and Culture, (ed. Kathleen Kuiper), New York, 2010.

KÜHNEL, Ernst (Çev. K. Watson) Islamic Art and Architecture. London, 1966.

Splendors of Islam, Architecture, Decoration and Design, Dominique Clévenot, photographs by Gérard Degeorge, The Vendom Press, New York, 2000.

Treasures of the Aga Khan Museum Architecture in Islamic Arts, ed. Margaret S. Graves, Benoit Junod.

YETKİN, Suut Kemal, İslâm Sanatı. Ankara, 1954. YETKİN, Suut Kemal, İslâm mimarisi. Ankara, 1965.